

पारधी समाजातील महिलांची स्थिती

सौ. सुप्रिया संग्राम पवार

संशोधक विद्यार्थी , टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

● प्रस्तावना :-

पारधी ही एक भटकरी जमात आहे. महाराष्ट्रामध्ये विशेषतः ही जमात खानदेश, नाशिक, सोलापूर, कोल्हापूर, बीड व पुणे याठिकाणी बहुसंख्याकाने स्थिर झाली आहे. या जमातीला इंग्रजांनी इ.स. १८७१ मध्ये क्रिमिनल ट्राईब्युनल अॅक्ट नुसार या जमातीतील लोकांना गुन्हेगार म्हणूनच गणले गेले. इ. स. १९२४ मध्ये गुन्हेगार जमाती वसाहतीकरण कायदा आला व या कायदानुसार गुन्हेगार ठरविलेल्या या जमातीला तारेच्या कुंपनात डांबले गेले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी मुक्त करण्याकरिता हॅबिच्युअल ऑफिंडर्स अॅक्ट पारित करून त्यांना विमुक्त जमाती म्हणून गणले गेले. परंतु या समाज व्यवस्थेने या जमातीस गुन्हेगार जमात म्हणून त्यांना अस्पृश्यासारखे वागवले. अद्यापही एखाद्या गावी पारधी समाजाने चोरी करो अथवा न करो त्यांनाच चोरटा म्हणून गृहीत धरले जाते.

अशा स्थितीत या समाजातील पुरुष कोणत्या न कोणत्या गुन्हेगाराला सातत्याने तुरुंगात असतो. त्याच्यामागे त्याचे कौटुंबिक जीवन उद्ध्वस्त होत असते. त्या समाजातील महिला या कुटुंबाची जबाबदारी एकटी घेते अशा वेळी या समाजातील महिलांना अनेक अडी-अडचणींना तोंड द्यावे लागते. या संशोधनात महिलांची सामाजिक स्थिती व स्त्रीवादी संघटना यांचे कार्य शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

● संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१. पारधी समाजातील महिलांची स्थिती अभ्यासणे.

● संशोधन पद्धती :-

संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्याची निवड केली व तेथे प्रत्यक्ष जाऊन मुलाखती घेतल्या व निरीक्षण पद्धतीने संशोधन केले.

● पारधी महिलांची सामाजिक स्थिती :-

१. पारधी महिलांची जडणघडण :-

आदिमानवासारखाच आहे. यामुळे आजही त्यांच्यात फारसा बदल नाही. पारधी महिलांच्या जडणघडणीचा अभ्यास करतांना आपल्याला असे लक्षात येते की, ही जमात सतत भटकत असल्याने आणि घरातील कुटुंब व्यवस्था छिन्न-विछिन्न अवस्थेत असल्याने पारधी मुलांची जडणघडण अशा कुटुंबातून होत असते की, जेथे संस्कार म्हणजे काय? ते सुद्धा माहित नाही. यामुळे अत्यंत संस्कारहीन व अज्ञानी असणा-या कुटुंबात होत असते. या समाजातील मोठ्या लोकांचे अनुकरण येथील लहान मुले करीत असतात. यामुळे या समाजात असणा-या अनेक संस्कारहीन कृत्ये या समाजातील मुलांकडून होत असतात. यामध्ये दारू पिणे, वयाच्या आत लग्न करण्याची ओढ तयार होणे. यासारख्या अनेक अनिष्ट बाबी यांच्यामध्ये असतात. आजही हा समाज जंगली आदिमानवासारखाच आहे. ^१ यामुळे आजही त्यांच्यात फारसा बदल नाही.

२. पारधी महिलांचे जीवनमान :-

पारधी महिलांचे जीवनमान अत्यंत कष्टप्रद आहे. शिक्षणाची कमतरता असल्याने अज्ञानी व अंधश्रद्धाळू असल्याचे दिसते. अनेक अनिष्ट चालीरीती रुढी परंपरा मधून अत्यंत उपेक्षित जीवनामन त्यांच्या वाटेला आलेले दिसते.^३ महिलांची बोलीभाषा ही गुजराथीसारखी आहे. ते सातत्याने पारधी भाषा बोलतात पण त्यांना मराठी भाषा समजते. बोलीभाषेचा इतिहास मात्र त्यांना माहित नाही.

३. पारधी समाजातील महिलांच्या चालिरीती :- रूढी परंपरा -

पारधी समाजामधील महिलांमध्ये अनेक चालिरीती रुढी परंपरा असल्याचे दिसते. यामध्ये पारधी पुरुष व स्त्रिया एकाच न्हाणीमध्ये (बाथरूम) आंघोळ करीत नाहीत. लग्न झालेल्या महिलेच्या हातचे न खाण्याची प्रथा यांच्या समाजात असल्याने त्या स्त्रीच्या हातचे फक्त तिचा नवरा व मुलेच जेवण करतात. जर एखादा पाहुणा आला तर अशावेळी त्याला बाहेरून हॉटेलमधून जेवण मागवले जाते. पारधी महिलेला कोणीही पर पुरुष स्पर्श करीत नाही अथवा तिच्या कपड्यांनाही स्पर्श करीत नाही. पारधी महिलांची कपडे कितीही मौल्यवान असले तरी ते कपडे त्या घरात ठेवू शकत नाही. पारधी घराच्या समोर एका प्लॅस्टिकच्या कागदाखाली एक पेटी असते. त्या पेटीत तिचे कपडे ठेवून ती पेटी प्लॅस्टिक कागदाने झाकली जाते. त्या समाजात महिलांचा बाट पाळण्याची पद्धत आहे. महिलेने घरातील वस्तूंना चूकून जरी पाय लावल्यास त्या वस्तू घराबाहेर फेकल्या जातात. त्या पुन्हा वापरण्यास घेत नाहीत. व बाईचे लुगडे हे अतिशय पवित्र मानले जाते. एखाद्या बाईने नेसले लुगडे धुवून वाळत घातले असेल तर, लुगड्या घालून गेलेला एखादा पुरुष गुन्हेगार समजून जातपंचायत रोख रकमेचा दंड करते. बाईची साडी घरावर किंवा पालावर टाकणे गुन्हा मानले जाते. जात पंचायतीने सुनावलेल्या दंडाच्या रकमेसाठी स्त्रीला लिलावात मांडणे किंवा दंड भरणे-या पुरुषाकडे ती गहाण ठेवणे हे प्रकार परंपरेने या जमातीत चालत आले आहेत. कुटुंबाच्या पालनपोषणाची जबाबदारी ही तिचीच असते.^३

● पारधी समाजातील धार्मिक निष्ठा व महिला :-

पारधी समाजातील लोकांना देवकार्य यामध्ये खूप रूची असते. यासाठी देवकार्यामधील कुचराई ते कदापी करत नाही. देवकार्यामध्ये पारधी महिलांची सावली सुद्धा चालत नाही. महिलेने देव-देव करते वेळी देवाला स्पर्श करायचा नाही अथवा देवकार्यात सहभागी व्हायचे नाही. बाजूला बसूनच तो कार्यक्रम तिने पहायचा यासाठी अनेक दंतकथा सांगितल्या जातात यामधील तेथील महिलांनी एक दंतकथा सांगितली.^४ या दंतकथेनुसार महिला या लबाड असतात. खोटे बोलतात म्हणून देवीनेच प्रकट होवून सांगितले की तुम्ही माझी सेवा करायची नाही. असा समज सर्व समाजाचा आहे. त्यामुळे महिलांची मानसिकताच अशी झाली की देवदेव आपला अधिकार नाही.

● पारधी महिला व विवाह :-

पारधी समाजात बालविवाहाची प्रथा आहे. अत्यंत कमी वयात बालविवाह होतात. यामुळे याचा त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यावर त्याचा परिणाम होतो. विवाह हा पारधी समाजातील पद्धती मध्ये होतो. पण अलिकडील काळात विवाहाची पद्धत हिंदू धर्माप्रमाणे होते. पारधी पुरुषांचे कितीही विवाह होतात पण स्त्रियांचे मात्र एकच होतो. दुस-यांदा केलेल्या लग्नाला विवाह किंवा लग्न न म्हणता त्या महिलेचा म्होतूर झाला किंवा पाठगोरी करणे असे म्हटले जाते.

● पारधी महिला व व्यसनाधिनता :-

या समाजातील महिलांना अत्यंत त्रास सहन करावा लागतो. या समाजातील महिलांना इतर समाजातील घटक सुद्धा सामावून घेत नाहीत. एकाच वेळी तिला दोन द्वंद्वाना सामोरे जावे लागते. पहिले म्हणजे अंतर्गत व्यवस्थेशी व दुसरे म्हणजे समाजातील इतर घटकांकडून होणारी वागणूक यामध्ये कधी कधी या महिला त्रास सहन न झाल्याने दारूची नशा करत असत.^५ सध्या महिलांना तंबाखू, गुटखा, मिश्री यासारखी व्यसनाधिनता असल्याचे दिसते.

● पारधी महिला व लैंगिक शोषण :-

पारधी महिलांचे पुरुष सातत्याने तुरुंगात असल्याने त्यांना सोडविण्यासाठी महिलांनी अनेक प्रकारचे प्रयत्न करावे लागत असतात. अनेक प्रश्न तिच्यासमोर तयार होतात. कुटुंबाचा सर्व भार तिच्यावर सेवून त्याच बरोबर नव-याची तुरुंगातून सुटका करणे ही समस्या तिला असते. अशावेळी इतर समाज घटकांकडून तिच्यावर बलात्कारासारखे प्रकार घडत असतात. व यासाठी उत्तरदात्याने संशोधकाला शत्रो काळे प्रकरण सांगितले.^६ या प्रसिद्ध केसमध्ये या महिला पंच होत्या. आमच्यात देवदेव करत असतांना बायकांना चांगले स्थान होते. देवदेव करताना सहभागी करून घेतल जायच, पण आमच्या समद्या बायात एक अशी बाई होती की, समदे झेपले की, ती देवदेव करताना चांगल चुंगल पु-या बि-या करायची. सगळी झोपली की, समद खायची, देवाचं खायची देवाला नैवेद्य दाखवायच्या आधी तिच खायची आणि देवाला म्हणायची जर तू माझी खोड सांगितली की तुझ्या नावाची चप्पल करीन म्हंजी ती चप्पल उलटी करीत आणि नंतर ती गोंधळ करायची आणि म्हणायची की

मला प्रसारद मिळाला नाय असं नाय तसं नाय मग त्या बाईचा नवरा कायम देवदेव करून थकला एक दिवस तिचा नवरा ही काय भानगड आहे म्हणून शोध घेण्यासाठी रात्रभर जागायचं असं ठरवतो. कारण तो देवदेव करून कंटाळला होता. त्याला वाटलं आज छडाच लावायचा म्हणून त्यादिवशी त्याने आपलं बोट कापून घेतलं म्हंजी त्या बोटाची आग-आग झाल्यावर झोप येवुन ये म्हणून आणि रातभर जागा राहिलस असं का व्हतय हे त्याला बघायचं होतं. त्यानं अंगावर घेतल्याचं नाटक केलं आणि लक्ष ठेवलं तेवढ्यात ती बाई नेहमीप्रमाणे उठली आणि देवाच्या नेवेद्याआधी खाऊन घेण्याचा कार्यक्रम सुरू केला. तेवढ्यातच तो उठला आणि त्याने तिच्या झिंझ्या धरल्या त्यामुळे देवीचा कोप झाला. त्यामुळे देवी म्हणाली की, या बायांना तुटक करा व माझा प्रसाद गड्यांनीच करा. तेव्हापासून या बायांना देवदेव करतांना हात लावू देत नाही आणि त्यानंतरच बायांची छी-थू झाली. नंतर त्यांना शिवायचं नाय, घरात लुगडी ठेवायची नाय, देव-देवतांना हात लावायचं नाय असं ठरवलं गेलं. त्याच्या आधी सर्व बायकांना चालायचं तेव्हापासून बायका तुटक झाल्या. त्यांचं मन ताब्यात नाय.^६

याचबरोबर त्यांच्या कुटुंबियांकडूनसुद्धा त्यांच्यावर बलात्कार केला जातो. शिवाय त्यांनी नव-याला सोडविण्यासाठी किंवा अन्य कारणासाठी जर एखाद्या पारधी समाजातील व्यक्तिकडून पैसे व्याजाने घेतले असतील तर व्याज परत न दिल्यास त्या घरातील महिलेला किंवा पोरीला तो माणूस आपल्या घरी घेवून जावू शकतो. अशावेळी तिच्यावर अनेकवेळा लैंगिक अत्याचारसुद्धा होतात.

● पारधी महिला व जातपंचायत :-

हा समाज त्यांचे अनेक प्रश्न सोडविण्यासाठी जातपंचायतीचे आधार घेत असत . पंच हे पैसे खाऊ असल्याने त्यांच्याकडून महिलांना न्याय मिळेलच याची खात्री नसते. एखाद्या महिलेचे पावित्र्य सिद्ध करण्यासाठी हातावर तप्त कु-हाडीचे पाते पिंपळाच्या पानावर ठेवून ते हातावर घेवून जाणे, विहीरीत बुडवणे, पायातील जोडव्या तापवून कपाळावर चटके देणे यासारख्या अघोरी शिक्षा जातपंचायत देते व अंतर्गत लैंगिक शोषण झाल्यास प्रत्येक वेळी न्याय मिळेलच याची खात्री नसते.

● पारधी महिला व त्यांचे आरोग्य :-

सततचे शिळे अन्न मागून खाणे, बालविवाह व घाणेरडापणा यामुळे यांच्यात अनेक रोगराई उत्पन्न होतात. महिलांना महिलांचे संदर्भातील आजार आहेत. पण काही दवाखान्यामध्ये इतर समाज घटकातील लोक त्यांना स्पर्श न करता फक्त गोळ्या व औषधे देतात. यामुळे त्यांच्यावर उपचार होत नाहीत असे मुलाखतीवेळी लक्षात आले. यामुळे त्यांच्या आरोग्याचा प्रश्न अधिकच जटील होत आहे.

● निष्कर्ष :-

एकूणच या समाजातील महिलांची सामाजिक स्थिती अभ्यासत असताना असे जाणवते की, या महिला अद्यापही अत्यंत कष्टप्रद व हालाखीचे जीवन जगत आहेत. संशोधनावरून त्यांचे अनेक सामाजिक प्रश्न जसे की बालविवाह, अनेक चालीरिती, रूढी परंपरा यातून त्यांना मिळणारी अपमानास्पद वागणूक इतर समाजघटकांमधून होणारी अवहेलना लैंगिक शोषण, आरोग्याचे प्रश्न यासारख्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. किंबहुना पारधी महिलेचा माणूसकी म्हणून तिच्या मनाचा कसलाही विचार आजतागायत होताना दिसत नाही अनेक सामाजिक संस्था, चळवळी त्यांच्यापर्यंत पोहोचल्या नाहीत. यासाठी लीन कुमार बावने म्हणतात, मनुष्याचा सामाजिक दर्जा त्याला मिळालेल्या नागरीकपणावर, स्वातंत्र्यतेवर आणि कौटुंबिक संबंधावर अवलंबून असतो परंतु भटक्या -विमुक्तांना यापैकी कोणतेच स्वातंत्र्य व नागरीकत्व या देशातील समाजव्यवस्थेने दिलेले नाही.^७ समाजव्यवस्थेतील ही उतरंड अद्यापही अशा महिलांच्या उपेक्षितपणाला व त्यांच्या एकूणच जडणघडणीला जबाबदार आहे.

● संदर्भसूची :-

१. संतोष पवार, पारध्यांची जातपंचायत; औरंगाबाद पृ. ५५
२. प्रत्यक्ष मुलाखत, सपना अनिल भोसले; बेलवंडी, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर
३. भटक्या विमुक्तांची जात पंचायत; खंड १ चव्हाण सोमनाथ; देशमुख कंपनी प्रा. लि. ४७३ सदाशिव पेठ, पुणे पृ. क्र. ९२
४. प्रत्यक्ष मुलाखत निर्मला आसाराम काळे; मडकेवाडी
५. प्रत्यक्ष मुलाखत शितल संतोष काळे; गणेशनगर राहाता, अहमदनगर.
६. मिराबाई संतोष पिंपळे प्रत्यक्ष मुलाखत एकरूखे राहाता; अहमदनगर
७. लीन कुमार बावने; (२०००) भटक्यांचा भग्न संसार आणि संस्कृती ; द्वि. आ. वर्धा. पृष्ठ. ५३.